

‘Drie boter, één vet’

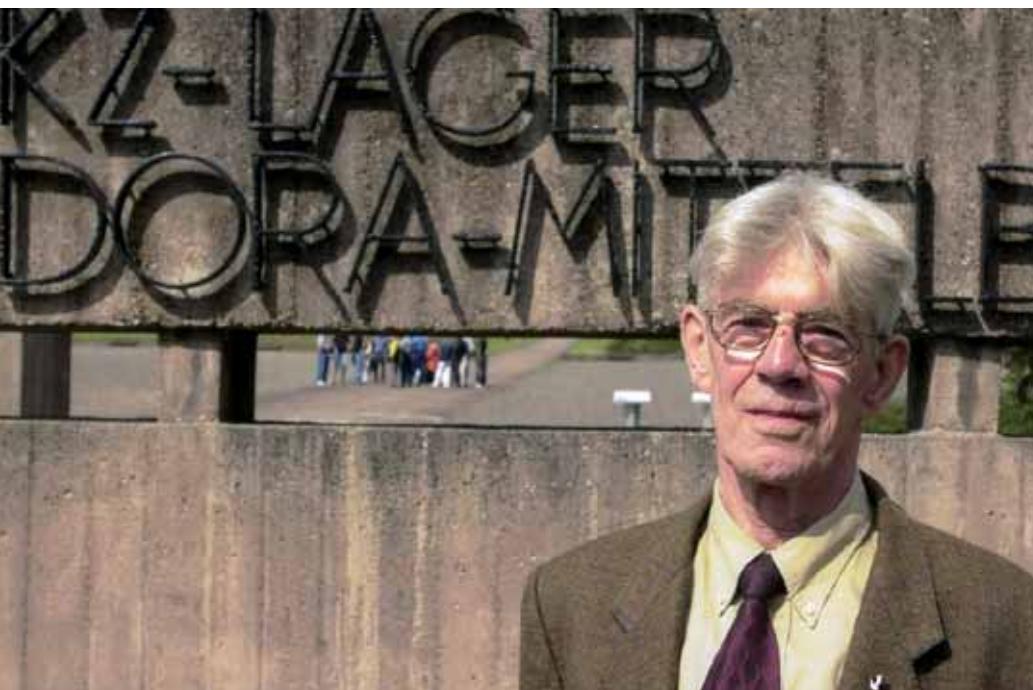
De jeugd van Albert van Dijk

door Albert van Dijk; redactie Jaap van Gelderen

In de *Geschiedenis van Kampen*, deel 2, staat een groot aantal herinneringen opgetekend, al dan niet in literaire vorm, aan een jeugdleven in de stad Kampen en omgeving; de omgeving moet er nadrukkelijk bij: het waterrijke gebied, de weilanden, de bossen in de verte. Maar in de stad: de drukte aan de kade en op de maandagse markt, de jaarlijkse kermis (en later het Oranjefeest), de parallel lopende hoofdstraten en de talloze stegen en steegjes en achterafbuurtjes, het grote wandelpark, het Plantsoen; de geuren van de stad waar het altijd waait. Sinds de kritische historicus en letterkundige Johannes van Vloten (Kampen 1818 - Haarlem 1883) Kampen de heerlijkste stad noemde voor een jongen om op avontuurlijke wijze op te groeien, zijn er velen geweest die ons hun jeugdherinneringen hebben nagelaten. In onderstaand verhaal is Albert van Dijk aan het woord, geboren 1924. Het is opvallend hoeveel overeenkomsten de diverse jeugdbelevissen hebben of het nu gaat om jongens (en enkele meisjes) uit de arbeidersklasse, de middenstand of de zogenaamd hogere standen in de afgelopen twee eeuwen.¹

Vroegste herinneringen

De herinnering aan mijn vroegste kindheid gaat terug tot aan een zomerse dag toen mijn moeder mij had meegenomen naar het hooiland alwaar ik, terwijl zij stond te hooien, aan haar oplettendheid was ontflodderd. Plotse ling, nadat ik een dijk had beklommen, ontwaarde ik, zover het oog zag, de uitgestrektheid van een waterplas, de Zuiderzee natuurlijk, waarop met bolle zeilen varende botters visten. Ik kon niet genoeg van het tafereel krijgen, wist niet dat de wereld zo groot was, en na lange tijd van zoeken vond mijn zeer ongeruste moeder mij daar, zittend op de kruin van de dijk. Ik heb niet het geluk gehad de delta te leren kennen vanaf het water, waardoor veel van de schoonheid ervan mij is ontgaan, maar wel vanaf de oevers. Ik leerde de uiterwaarden en de rietlanden van de IJssel en de riet- en biezenlanden langs de boorden van de Zuiderzee kennen als weinig anderen.

Albert van Dijk (1924) is lid van het Europese Comité van 'Mittelbau Dora', het kamp waar in de Tweede Wereldoorlog de V-2 werd gebouwd; hij was van 1943-1945 geïnterneerd in Duitse concentratiekampen, o.a. in 'Dora'. (Foto Albert van Dijk)

Stadsboeren

Ik ben geboren op 5 juli 1924 te Kampen en mijn naam is Albert van Dijk. Van moeders- en vaderskant stam ik uit een familie van kleine stadsboeren. Daar de opbrengsten uit zo'n stadsboerderij gezien de beperkte stallingsruimte te gering waren om de veelal talrijke monden van het gezin te voeden, oefenden veel veehouders een nevenberoep uit. De één was klompenmaker, een ander mandenmaker en weer een ander dreef een winkeltje. Ik herinner mij een koeboer, die in de hoofdwinkelstraat van Kampen, de Oudestraat, in het achterste gedeelte van zijn huis een veehouderij uitoefende, terwijl hij in het voorhuis een porseleinwinkel dreef. Zo kon het gebeuren dat de met de plaatselijke toestanden onbekende bezoeker ineens een boer met een koe aan het touw uit de porseleinwinkel zag komen. Mijn grootvader Albert van Dijk (geboren 1865) werd 'Ap Dekker' genoemd, vanwege het feit dat hij naast koeboer ook rietdekker was. Op het arbeids-

kantoor bleek mijn vader te zijn ingeschreven als Albert Dekker en zelfs ik word door de oudere generatie nog wel aangesproken met de naam Dekker. Grootvader bezocht wel eens het Leger des Heils in Kampen; een zoon en zijn vrouw, mijn oom Jan en tante Letta van Dijk waren actief in het Leger. Mijn andere opa, Evert Duitman (geboren 1852), had de bijnaam 'de Dukert' wat misschien verband hield met zijn nevenberoep van visserman. In mijn jeugdjaren kon men hem nog dagelijks langs de Cellesbroeksweg zien lopen met de viskorf op zijn schouders, om zijn fuiken langs de boorden van de Zuiderzee te gaan lichten.

Opa Duitman had zijn bedrijf in de Schoolstraat 4, het pand tegenover de Muntschool, maar hij bemoeide zich weinig met de koeien. Dat liet hij over aan opoe Marregien. Hij zelf zat dag en nacht op 't water. Opa had de bijnaam 'dukert' wellicht overgehouden aan één of andere belevens op het water. Ik herinner mij dat hij zijn 'schute' afmeerde bij het trapje in de kade van de stadsgracht de Burgel tegenover de Schoolstraat. Die schuit, een punter, zal hij ook wel gebruikt hebben bij zijn visserij op de IJssel, want in mijn jeugdtijd van de jaren twintig, begin dertig, stond de Burgel allang niet meer in verbinding met de Cellesbroekwetering en de Reeve. Opa beviste trouwens niet enkel de IJssel, maar hij had zijn fuiken ook staan in de wateren van het Broek, de polder Dronthen en langs de kust van de Zuiderzee. Als kleine jongen trippelde ik achter opa aan die - met de aalkorf bungelend op zijn rug - zijn fuiken ging lichten dicht bij huis. Als ik destijds ouder zou zijn geweest en opa niet ouder dan hij al was, zou ik misschien in zijn voetsporen zijn getreden. Het water heeft nooit meer zijn aantrekkingskracht en bekoring op mij verloren en ik ken geen schoner land dan het rivierenland in de delta van de IJssel.

Eens heb ik bijna een kano gehad. Het bootje lag te koop in de Burgel ter hoogte van het Kalverhekkenbosch en het moest vijftien gulden kosten. Maar vijftien gulden was meer dan een arbeidersweekloon en ik had slechts vijftien cent. Ik probeerde het geld bij elkaar te verdienen met het plukken en uitventen van margrietten, bloemen die ik plukte in de uitgestrekte weilanden van de landerijen gelegen tussen de Zwartendijk en de Zuiderzee. Bijna alle dagen ging ik naar het bootje kijken en zo gauw ik kon zocht ik in een *Bos Atlas* de waterwegen van de IJsseldelta op, waarheen ik van plan was uitgestrekte zwerftochten te gaan ondernemen als ik het bootje eens mijn eigendom mocht noemen. Het bootje heeft geruime tijd te koop gelegen, maar toen ik het geld ervoor bijna bij elkaar had, was het net verkocht.

Het gezin Van Dijk

Mijn vader, ook een Albert van Dijk, geboren 27 oktober 1898, was naast rietdekker ook voerman met paard en wagen van zijn stiel. Het lag in de lijn van de traditie, als het aan mijn vader had gelegen, dat ook ik rietdekker zou zijn geworden, ware het niet dat mijn moeder voor mij een andere toekomst wilde dan op het dak van een boerenhuis of hooiberg. Zij wilde mij laten doorleren na de lagere school. Mijn moeder, Willemina Duitman, geboren 9 februari 1896, was belijdend lidmaat van de Gereformeerde Kerk in Kampen; vader was van huisuit Nederlands Hervormd, maar deed er niet veel meer aan dan onwillig de hem opgelegde kerkelijke belasting betalen. Een enkele keer trok het Leger des Heils hem. Moeder daarentegen ijverde ervoor haar kinderen op te voeden 'in de vreeze des Heeren', zoals zij had beloofd bij hun doop (in de Burgwalkerk). Ik had twee zusjes, vijf en tien jaar jonger dan ik. Een dergelijke opvoeding stempelt een mens natuurlijk. Reeds op zeer jeugdige leeftijd ging ik aan moeders hand mee naar de kerk. Onze predikant was ds. H.H. Schoemakers, 'de ouwe Schoe'; later dr. C.N. Impeta, 'Gods wandelstok' genaamd vanwege zijn lengte. Vader ging ook wel eens mee naar de kerk, ik denk niet zozeer om de preek te beluisteren, maar meer om zich af en toe te laten zien. Want in die dagen van de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw werd in het overwegend gereformeerd denkend stadje Kampen door de patroons bij het aannemen van werkvolk terdege opgelet of men wel of niet kerkelijk meelevend was.

Lagere School

Ik ging op de gereformeerde lagere School-met-de-Bijbel van meester Treep in de Boven Nieuwstraat (nu het Helenius de Cockplein). De school van meester Treep leidde op voor voortgezet onderwijs en werd voornamelijk bezocht door kinderen uit de min of meer gegoede stand, maar toch waren er ook wel kinderen uit nette, kerkelijk meelevende, werkmansgezinnen. De jongens uit de beide verschillende milieus onderscheidden zich van elkaar door het hoofddekseel dat zij droegen. Zo hadden de jongens 'van stand' het in die dagen modieuze, rode, blauwe of groene studentikoze petje op, terwijl de jongens uit de andere categorie een pet met knoop droegen. In elk geval werden er bij ons op school geen klompendragende jongens of meisjes gezien, zoals op de hervormde Julianaschool van meester Nijboer om de hoek in de Morrensteeg. Ik moet een weerspannige leerling zijn geweest, onder andere omdat ik het vertikte mijn pet met-de-knoop af te nemen ten overstaan van het schoolbestuur. Ik moest dan strafregels schrij-

Ap op de schaats in korte broek op 14-jarige leeftijd, met zicht op de stad. (Foto Albert van Dijk)

ven tijdens de les over vaderlandse geschiedenis waarover de meester zo mooi en boeiend kon vertellen. Toen de school was uitgegaan gooide ik onderweg naar huis mijn pet met-de-knoop in het drabbige water van de Burgel, dit tot groot verdriet van mijn moeder, die dan weer een nieuwe pet voor mij moest kopen. Toen ik wat groter werd bezocht ik ook de gereformeerde knapenvereniging. Op de jongelingsvereniging liet ik mij wegsturen, maar toen was het intussen al oorlog geworden.

Een gereformeerde opvoeding

Bij ons thuis kwam, min of meer onregelmatig, een zekere Brouwer van de kerk over de vloer. Deze, in mijn ogen, kleinburgerlijke figuur van achter in de zestig of daaromtrent, was tijdens zijn beroepsleven in dienst geweest van de Boek- en Steendrukkerij Zalsman. Zijn tijd als rentenier stelde hij in dienst van de kerk, als contactpersoon tussen kerkelijk zwak meelevende gezinnen en de kerkenraad. Verder bezorgde hij wekelijks de kerkbode, alsmede de *Elisabethbode*, een evangelisatieblad, wat hem de mogelijkheid bood de hem toevertrouwde gezinnen met enige regelmaat te bezoeken. Zo kwam hij ook bij ons. Brouwer zocht het wel zo uit dat hij er zat, zogenaamd om even bij een kopje thee zijn benen te strekken, als mijn zusje Marrie en ik uit school kwamen. We moesten dan bij hem komen zitten om

een vermanend woord aan te horen. Dat kon geen kwaad vond vader, als we ons maar niet uitlieten over de gezinsomstandigheden en vaders werkzaamheden, maar wat dit betreft kenden we ons lesje. Brouwer begon gewoonlijk te vragen hoe het ging op school, op welke vraag ik volstond met te antwoorden: 'Goed'. Ook wilde hij weten of ik afgelopen zondag wel twee keer naar de kerk geweest was en of ik nog wist waarover de dominee gepreikt had. Op deze vraag kon mijn antwoord ook kort zijn en ik zei: 'Over de bijbel', waarop Brouwer goedkeurend knikte. Ik vond het dan wel genoeg en maakte mij uit de voeten.

Erger werd het als moeder wilde dat wij haar niet met de man alleen lieten en ons aldus aan de stoel gebonden hield. Brouwer vertelde over zijn evangelisatiewerk onder de joden, hetgeen voornamelijk bestond uit het verspreiden van evangelisatielectuur en het gooien van Nieuwe Testamentjes in de brievenbussen van de in Kampen woonachtige joodse gezinnen. Het verspreiden van de blijde boodschap onder de joden, die naar de toen onder gereformeerden gangbare mening weliswaar Gods volk en Gods oogappel waren, maar toch ook verantwoordelijk voor de kruisdood van onze Heiland, de Here Jezus Christus. Het was aan ons, het nieuwe Verbondsvolk, de taak de joden op te roepen tot bekering. Maar de joden waren, en ook hier geef ik de toenmalige opinie weer, 'een hardnekkig volk'. Volgens het volksgeloof spuugden zij bij het horen van de naam van Jezus op de grond. Toen de heer Brouwer in zijn bekeringsdrift eens zo ver ging te beweren dat de joden als straf voor het feit dat zij hadden geroepen: 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen', door God getekend waren met rode stippeltjes in het gelaat, zodat zij door iedereen konden worden herkend, vroeg ik of mijn ome Jannes van Dooren dan misschien ook een jood was, daar die ook van die rode stippeltjes op zijn wangen en zijn neus had? Geschrokken door dergelijke taal sloeg Brouwer beide handen voor het gelaat. Nadien heb ik de man nog zelden bij ons thuis gezien en die enkele keer dat ik hem trof, keurde hij mij geen blik, laat staan een vermanend woord, waardig.

De buurt waar wij woonden

Ons gezin woonde in de Ebbingedwardsstraat, een doodlopend zijstraatje van de 3de Ebbingestraat. Een onverharde weg met diepe karrensporen gaf toegang tot de erven van de aan de Groenestraat gelegen melkveehouderijen. Aan het begin van het straatje bevonden zich vier huisjes, behorend tot het aan de Ebbingestraat gelegen Hervormd Bejaardentehuis, dat in de volksmond het 'Bestedelingenhuis' heette. In het verlengde van die vier

3de Ebbingedwardsstraat, 1937.
(Foto Frans Walkate Archief)

bejaardenwoninkjes stond een houten schutting, waarachter zich de tuin van het bejaardentehuis bevond. Op het laatste perceel achter in de Ebbingedwardsstraat was de melkveehouderij van klompenmaker Klaas van Zuthem gevestigd. Ook de Parallelstraat evenwijdig aan de Ebbingestraat was doodlopend, maar toch door een 'eigen weg' verbonden met de Groenestraat.

Ons straatje bestond uit een rijtje van negen onder één kap gebouwde arbeiderswoningen, genummerd 2 t/m 18. Deze woninkjes waren, evenals die van de Parallelstraat, gebouwd aan het begin van de eeuw, maar ze waren toen wij er woonden al verkrot. Het behang viel er door het vocht van de muren. Langs de

voorzijde van het rijtje woningen liep een smal klinkerpad, dat beneden het niveau van de onverharde weg lag. Bij hevige regenval en tijdens onweersbuien veranderde het klinkerpad in een moddersloot, doordat de riolering het hemelwater niet zo snel verwerken kon. Soms was de waterstand zo hoog dat het water de huizen binnenliep. Daar de straat afliep en wij het laatste perceel op no.18 bewoonden, was bij zulke voorvallen bij ons de watersnood gewoonlijk het hoogst.

Het was maar goed, dat er geen vaste vloerbedekking bij ons lag, de cocosmatten konden gemakkelijk worden opgenomen; schoongeschrobd op het plaatsje achter het huis, of in de aangrenzende 'Bongerd', konden ze vervolgens worden opgehangen om te drogen. 'Bongerd' - zo werd de buurt genoemd van de binnen de bebouwing van de Groenestraat, de Parallelstraat en de Ebbingedwardsstraat gelegen boerenerven. Via een gezamenlijke achteruitgang konden de veehouders met hun paardenwagens 'buiten de poorte' komen, naar de ten westen van de stad gelegen polder Broeken en Maten, met de gemeenschappelijke weilanden die eigendom waren van de Gemeente Kampen.

De aan de Ebbingedwardsstraat gelegen arbeiderswoningen keken aan de

achterkant uit op de Bongerd en wij hadden met stilzwijgende toestemming een achteruitgang op het erf van de veehouder Beert Schilder. Laatstgenoemde werd - ter onderscheiding van andere personen met dezelfde naam - 'Beert van Dries' genoemd. Bij hem stond ook de stier op stal, bij wie de Kamper koeboeren hun bollige koeien konden laten dekken. Daar dit spektakel zich vlak achter ons huis afspeelde en de stier tijdens het dekseizoen meerdere keren per dag van stal werd gehaald, had het stieren-geweld voor mij en mijn zusjes alle bekoring verloren.

De bewoners van de Ebbingedwardsstraat hadden van vrachtrijder 'Beert van Gait', wiens erf met paardenstal en wagenshuur achter in de straat was gelegen en daarop een achteruitgang had, eveneens stilzwijgend de permissie om - als het hek open was - diens plaats als overpad te gebruiken naar de Groenestraat. Dat betekende een aanzienlijke verkorting van de weg naar de binnenstad. Een particulier steegje vanuit de Groenestraat, dat tussen de eeuwenoude gebouwen van het 'Linne Weeversgilde' en de melkveehouderij van Gait Vos doorliep, diende als overpad naar de plaats van 'Beert van Gait' en het erf van Klaas van Zuthem.

Het aan- en afrijden van paardewagens en de aan- en afvoer van vee behoorde tot de bedrijvigheid van de veehouderijen en aldus viel het in het geheel niet op als de veerijder bij gelegenheid een varken of een schaap voor vaders zwartslachterij afleverde. Want vader was niet alleen rietdekker en voerman, hij kluste er ook van alles bij. Voor het 'ongeregelde' werk dat vader deed, woonden wij in de Ebbingedwardsstraat buitengewoon gunstig, want je kon er alle kanten uit.

Vader was een man van de spreekwoordelijke twaalf ambachten, maar niet van de dertien bijbehorende ongelukken. Ook in de economische crisistijd met zijn grote werkloosheid die aan de Tweede Wereldoorlog voorafging, wist hij met noeste vlijt en een flinke dosis 'handigheid' een goede boterham te verdienen. Om kort te gaan, vader was van alle markten thuis, het best op de zwarte markt, waar volgens het volksgezegde 'twee joden weten wat een bril kost.' Als sjouwerman, voerman, rietdekker, scharrelaar en smokkelaar zat vader niet voor één gat gevangen en waren zijn slinkse wegen moeilijk te volgen. In de zwarte handel was goud te verdienen. Toen de crisis doorzette raakte vader in de 'werkverschaffing'.

Vervolgonderwijs?

Nadat ik de zeven klassen van de lagere school had doorlopen, ging ik in het jaar dat ik veertien werd (1938) naar de christelijke mulo-school op de

Nieuwe Markt. Een school met een hogere opleiding zoals de H.B.S. zou ik best hebben kunnen volgen, maar die zat er voor mij als jongen wiens vader aan de werkverschaffing was, niet in. Het gold als uitzondering dat een jongen uit een arbeidersgezin ging doorleren. De meeste schoolverlaters uit die kringen gingen meteen als ze veertien jaar werden door naar de baas en dat was in de meeste gevallen de sigarenfabriek of de emaillepannenfabriek van Berk. Ook werden er regelmatig nette loop- of fietsjongens bij de bakker, de slager en de kruidenier gevraagd. Nette meisjes kwamen in aanmerking voor een betrekking als dienstmeisje in de huishouding. Dat ik in die tijd van arbeidersarmoede heb mogen doorleren, heb ik te danken aan het zuinige huishoudelijke beleid en het doorzettingsvermogen van moeder - tegen de wil van vader in. Ik blijf mijn moeder in ere houden en blijf dankbaar gedenken dat zij ervoor vocht haar zoon een betere toekomst te bieden.

Vaders werkzaamheden in crisistijd

Als gevolg van de doorzettende werkloosheid had mijn vader dus zijn zelfstandige activiteiten als rietdekker en voerman op moeten geven. Zijn paard verkocht hij aan paardenslager Jannes van Dooren, die met één van moeders zusters, onze tante Rieke, was getrouwd. Zo was hij op de schop terechtgekomen in de werkverschaffing. Omdat vader werken kon en op dat gebied een beul was, stond hij meestal 'in het aangenomen' en kwam hij, voor die armoedige tijd, toch met een behoorlijk weekloon thuis. Mijn moeder vertelde mij eens dat ze het financieel nog nooit zo goed had gehad als toen vader aan de werkverschaffing was.

's Avonds na de arbeid kroop vader zo weer bij een boer op het dak, verrichtte clandestiene slachtingen, of stond met een ploeg sjouwerlui een spoorwagon steenkolen te lossen voor de brandstoffenhandel Lijs en Bosch. Vader was van alle markten thuis en hij verdiende er menig grijpstuiver bij, die hij evenwel niet opgaf bij Maatschappelijk Hulpbetoon (de Sociale Dienst).

Tussendoor was vader veelvuldig op stap met ome Jannes voor de paardenhandel. De handel in kidden voltrok zich meestal onder zigeuners en ander woonwagenvolk (kidden zijn oersterke kleine Poolse trekpaarden, die minder voedsel nodig hebben dan Belgische werkpaarden). De kooplui ontmoetten elkaar op de donderdagse paardenmarkt in Zwolle. De koop en verkoop van een paard werd altijd beklonken met een rondje bier of jenever en daar die knollen vaak meerdere keren opnieuw onder elkaar werden verkocht, doorverkocht, of teruggekocht, was het hele zootje 's avonds bij

terugkeer van de paardenmarkt zwaar in de lorem. In de weekends hielp hij zijn zwager Berend-Jan Schilder, die getrouwd was met een andere zuster van moeder, tante Anna, en die in de Boven Hofstraat een stalhouderij met vrachtrijdersbedrijf met vijf trekpaarden had. In de stallen van Berend-Jan Schilder stalden Kamper slaggers tijdens de weekeinden de slachtkoeien die ze op de vrijdagse veemarkt te Zwolle hadden gekocht. Vader verzorgde die koeien met uitmesten, voeren en drenken. De melk die er nog vanaf kwam verkarnde moeder tot boter en van de melk kookte ze pap.

Vader deed ook wel handel met boer Jan Willem Gunnink, een varkensmester en ouderling van onze kerk. Zo bij gelegenheid als er een varken in het mesthok lag dat niet zo best wilde groeien, kocht vader zo'n beest voor weinig geld, slachtte het en had voor het vlees wel afnemers. We aten er zelf ook van: de schadelijke bacteriën gingen in de pekelfanzelf wel dood. Van het vlees van zo'n varken zijn we bij ons thuis nooit ziek geweest en bij mijn weten is er ook nooit iemand anders dood aan gegaan. Hoewel, mijn zusje Marrie was omstreeks haar twaalfde jaar ernstig ziek. Ze had longtuberculose, van welke ziekte zij wonder boven wonder is genezen. Hoe dan ook, een feit is dat zij tijdens haar ziekte overvloedig schapenvet, afkomstig uit vaders zwartslachterij, heeft gegeten. Het heette dat schapenvet een goed middel tegen longtuberculose was.

De Boven Hofstraat

Als jongen zocht ik na schooltijd vaak mijn vertier in de Boven Hofstraat, waar het gonsde van bedrijvigheid en waar verschillende ambachtslieden, waaronder een wagenmaker, een loodgieter en een steenhouwer, hun bedrijven uitoefenden. Het was er een komen en gaan van paardenwagens en handkarren met vrachten voor de koffie- en theehandel en koffiebranderij van Kanis & Gunnink en voor het transportbedrijf van L. Stoel, die met een vrachtauto een beurdienst tussen Kampen en Zwolle onderhield. Ook was er een stalhouderij, genaamd OSKO (Onderlinge Stalhouderij Kampen en Omstreken), die begrafenissen en trouwerijen verzorgde met door paarden getrokken koetsen. De paarden van stalhouderij OSKO waren natuurlijk van een ander slag dan de trekpaarden van het dichtbij gelegen transportbedrijf van oom Berend-Jan Schilder. Geduchte concurrenten waren de in de Burgwalstraat gevestigde stalhouderij van Van der Weerd en het garagedrijf van Van Drecht.

In datzelfde gedeelte Boven Hofstraat dreef mijn oom Hendrik Duitman, een broer van moeder, een stadskoeboerderij. Oom Hendrik was, denk ik,

Weinig vertier toen deze fotootjes gemaakt werden: links de stal van Berend-Jan Schilder aan de Boven Hofstraat; rechts de huizen aan de overkant van deze straat, waar op nr. 69 de familie Van Gelderen woonde boven hun pakhuis, 1937. (Foto's Frans Walkate Archief)

de grootste koeboer van de stad. Hij molk zo'n 25 koeien. De gemiddelde stadskoeboer molk er toen niet meer dan hoogstens tien.

Om kort te gaan, maar het is toch belangrijk voor mijn verhaal, in de Boven Hofstraat viel voor een jongen als ik was genoeg te beleven en ik was er dan ook vaak te vinden, vooral in het jaargetijde wanneer het minder aantrekkelijk was om door de velden te zwalken, of er met de punter, waarmee mijn vader ging peuren, de IJssel te bevaren.

In de stallen van oom Berend-Jan hadden ze altijd wel wat voor mij te doen, zoals het vullen van de paardenruiven met hooi, het uitmesten van de stallen en het poetsen van het paardentuig. In de winter stonden de paarden op scherp, dat wil zeggen dat ze ijzeren stiften in de hoefijzers kregen tegen het uitglijden op het besneeuwde of glad bevroren wegdek. Vaak gebeurde het dat zulke stiften losraakten en bleven steken tussen de straatstenen. Wij jongens zochten de straten af naar stiften en gingen er mee naar de stalhouderij; voor een nog goed bruikbare stift betaalde ome Berend-Jan een cent. Soms vond je er wel een stuk of tien en voor een dubbeltje kon je

twee repen chocola kopen. Ik wist trouwens het stiftenkistje van oom te staan en af en toe, als ik de kans ertoe kreeg, deed ik er wel eens een greep in. Tijdens de avondschemering van de korte winterdag mocht ik graag vertoeven in het pakhuis van de familie Van Gelderen, waar de broers Arie en Maurits bij het schijnsel van de zoemende spirituslamp druk in de weer waren met het aanvullen van de handkar voor de volgende dag. Ik mocht dan helpen met het uitpakken van de kartonnen dozen, waarin het porselein en het steengoed zat. De familie woonde tegenover de stalhouderij van oom, aan de Boven Hofstraat 69. Het gezin bestond uit een oude vader, zijn vrouw en twee vrijgezelle zonen: de al genoemde Arie en Maurits. Zij woonde boven hun pakhuis. Alle dagen, behalve op zaterdag en zondag, trokken zij er met de handkar, beladen met borden, schalen, kommen, schotels en diverse andere steengoederen, op uit, om de koopwaar uit te venten onder de roep 'Ruim-op, ruim-op'. De kar was voorzien van een soort oplegger, zodat er meer waren mee vervoerd konden worden.

Politieke bewustwording

En als er langs de straat of in de natuur niets meer viel te beleven, dan hoefde ik mij nog niet te vervelen, want ik was een groot liefhebber van lezen. Mijn vader moest het echter niet merken, want die hield niet van 'niksdoen'. Vader, die zelf een noeste werker was, in de weer van 's morgens donker tot 's avonds donker, bij weer of geen weer, had een hekel aan 'luibuizen'. Lezen deden mensen die niks beters te doen hadden, zoals dominees, advocaten en dat soort volk, waarvan er veel te veel waren naar vaders mening. Neen, dòm volk moest je hebben, mensen die werken konden, geen luibuizen, dat was vaders stelregel.

Bij ons thuis hadden we geen plankje met boeken. Het enige boek onder handbereik was de Bijbel, waaruit onze moeder ons na de middagmaaltijd een hoofdstuk placht voor te lezen. Vader heb ik dat nooit zien doen. Hij moest na het lezen ook altijd dadelijk weer op karwei. Natuurlijk waren we geen lid van de Openbare Bibliotheek en Leeszaal, maar wekelijks mocht ik een boek uit de schoolbibliotheek lenen. Mijn voorkeur ging vooral uit naar de vaderlandse geschiedenis, voornamelijk waar het ging over de zeeslagen tegen Engeland of over de Franse Tijd. Boeken over de Tachtigjarige Oorlog hadden vooral het antipapisme ten grondslag, zoals de ketterverbrandingen van de aanhangers van de 'Nye Leere'. Zulke boeken hadden niet mijn belangstelling. Wel was ik een liefhebber van de werken van L. Penning over de strijd van de Zuid-Afrikaanse boeren, onze 'stamverwanten' tegen de

Engelse 'rooineks'. Door het lezen van die boeken - ik heb ze, denk ik, allemaal gelezen - werd ik zeer anti-Engelsgezind. Bij het lezen over de historische tocht naar Chatham onder Cornelis de Wit in 1667 en de landing van de Hollanders op de oevers van de Theems, waar ze de Engelsen op hun donder gaven, kreeg ik gloeiende wangen.

Met belangstelling volgde ik uit de krant de krijgstoet van het fascistische Italië van Mussolini tegen het Afrikaanse land van keizer Haile Selassie in 1935/6. In mijn geheugen is onuitwisbaar bewaard gebleven een gepubliceerde foto waarop te zien is hoe met pijl en boog en speren bewapende zwarte krijgers ten aanval gingen tegen de fascistische Italiaanse overweldigers. Dat was ongeveer het begin van mijn politieke bewustwording. De krant las ik achter de ruit van het bureau aan de Oudestraat.

Ik kreeg dus vooral van mijn moeder een goede opleiding op gereformeerde grondslag, maar ik moet er meteen bij vertellen dat er aan mijn politieke en maatschappelijke vorming niets is gedaan. Mijn ouders deden niet aan politiek, daartoe verkeerden zij niet in de maatschappelijke omstandigheden. Ik veronderstel dat zij bij de verkiezingen zullen hebben gestemd op de Anti-Revolutionaire Partij (de ARP) van Hendrikus Colijn. Deze politicus had onder ons, arme mensen, geen al te beste naam. Mijn vader is bij mijn weten ooit korte tijd lid geweest van de socialistische bond van transportarbeiders. Maar voordat de dominee vergezeld van één van zijn ouderlingen op het jaarlijks huisbezoek kwam, had vader in elk geval al weer bedankt voor die 'rooie' bond. Was hij dan toch bang?

Een neef van ons, een zoon van tante Jentje, moeders zuster, die getrouwd was met een zekere Kraake uit Zwolle, vocht als communist in een internationale brigade in de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) mee tegen Franco. Franco werd in die oorlog ondersteund door soldaten van de fascist Mussolini en de nationaal-socialist Hitler. Onze familie zei dat 'die jongen van Kraake' nooit had willen deugen en altijd al 'communist' was geweest. Communisten, bolsjewieken en diergelijk tuig waren godloochenaars en koningsmoordenaars die het Christendom wilden uitroeien, zo heette het in de kring van de familie (maar niet alleen daar).

Toen ik al op de mulo ging, kreeg ik het boek *Van Christen tot Anarchist* van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de grondlegger van het socialisme in Nederland, in handen. De beschreven strijd van Domela tegen de macht van 'Kerk en Kapitaal' miste zijn uitwerking op mijn weerspannigheid niet en ik liet dit ook blijken. Mijn vader zei ooit dat ik een schande was voor de stad Kampen en dat, als de Duitsers zouden komen, ze mij het eerst zouden oppakken...

Christelijk, maar a-politiek opgevoed, wist ik niet het verschil tussen fascisme, nationaal-socialisme, communisme en bolsjewisme en had ik nog nooit van Marx en Lenin gehoord. Maar ik had bewondering voor onze neef die als communist het fascisme bevocht, en om die reden had het communisme mijn sympathie. Hieraan deed de Russisch-Finse oorlog in 1938-1939 geen afbreuk, waar iedereen toentertijd warm liep voor die arme Finnen.

'Drie boter, één vet'

We leven aan het eind van de jaren dertig, in de mobilisatietijd, kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Ik zat in de tweede klas van de mulo. Om de nood van de werkloosheidsarmoede te helpen verzachten werd er onder leiding van het Nationale Crisis Comité (met prinses Juliana aan het hoofd) een aantal maatregelen ingevoerd. Eén van deze bestond uit de verstrekking aan daarvoor in aanmerking komende gezinnen van een bepaalde sortering levensmiddelen tegen sterk verlaagde prijzen. De artikelen konden op aangegeven dagen en tijdstippen worden afgehaald bij het kantoor van Maatschappelijk Hulpbetoon, in Kampen op de Nieuwe Markt, hoek Buiten Nieuwstraat.

Zo vond op zaterdag van 12 tot 13 uur de distributie plaats van goedkope margarine, gesmolten vet en vlees in blik. Bij aankoop van drie pakjes margarine en één pakje gesmolten rundvet à elf cent per pakje kon men er een blik vlees van een kilo à 33 cent bijkopen, al naar gelang er in de aanbieding was: gestoofd rund- of varkensvlees, eventueel gebraden gehakt. Deze actie van het Crisis Comité, die in de volksmond als 'drie boter, één vet' werd aangeduid, was onpopulair omdat men er voor in de rij moest staan om de verstrekking te halen, wat als een schande van de armoede werd gevoeld.

Ik herinner mij die vleesconserven als een delicatessen, want thuis aten we gewoonlijk vlees uit de pekel van een zelf geslacht varken. Feitelijk hadden we bij ons thuis geen 'drie boter, één vet' nodig, want moeder haalde bij ome Jannes paardenvet dat ze uitbakte en waarvan we de kaantjes op roggebrood aten. Of we aten balkenbrij, gemaakt van worstnat uit ome Jannes' slagerij. Uit de melk van de slagierskoeien bij oom Berend-Jan karnde moeder goede boter en kookte zij karnemelkse pap. Balkenbrij, roggebrood met gebakken kaantjes en als toegerecht een bord karnemelkse pap, het kon niet op!

Hoe vaak heb ik later, toen ik in het Duitse concentratiekamp hongersnood leed, teruggedacht aan moeders vleespotten...

We hadden thuis wel geen behoefte aan hulp maar we maakten er toch gebruik van. De illegale handeltjes met ouderling Gunnink, zoals hierboven

Ansicht van de Nieuwe Markt in de jaren dertig van de vorige eeuw. Links aan het einde het bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon; rechts de gereformeerde MULO (thans onderdeel van de Stadsgehoorzaal). (Foto Frans Walkate Archief)

omschreven, mochten anders eens uitkomen... Aan mij was de taak toebedacht om daarvoor naar de Nieuwe Markt te gaan, en passant, daar ik toch van school kwam (de mulo lag immers aan de Nieuwe Markt). Ik had een verschrikkelijke hekel aan die boodschap, omdat ik bang was door mijn medescholieren te worden gesignaleerd. Als de school uitging slenterde ik met mijn schooltas eerst een straatje om. Maar er was nog een andere reden waarom ik tegen het doen van die boodschap opzag. De ambtenaar achter het loket die de verstrekking uitgaf, Van Putten, mocht mij niet, en dat liet hij blijken ook.

‘Wat moet je?’- vroeg hij als ik aanschoof voor het loket. ‘Drie-boter-één vet’ - mompelde ik onwillig in één adem. Van Putten deed alsof hij mij niet had verstaan en herhaalde zijn vraag, maar nu met stemverheffing en zo nog eens een keer. Om maar gauw weg te zijn antwoordde ik dan: ‘Drie-boter-één-vet, alsjeblijft-meneer’. Ik hoorde hoe de armoedzaaiers achter mij vol leedvermaak lachten. Ik voelde mij vernederd en verwenste Van Putten en die verrekte varkensboer van hier naar gunter.

Op zekere dag werd moeder bij Maatschappelijk Hulpbetoon ontboden. Ze werd te woord gestaan door Van Putten en het ging over mij. Ze hadden een baantje voor mij bij kapper Frielink in de Boven Nieuwstraat. Frielink had

voornamelijk de klandizie van Maatschappelijk Hulpbetoon: volk van de werkverschaffing en steuntrekkers. Haarknippen kostte bij Frielink een dubbelte en scheren een stuiver. Mijn werk zou bestaan uit het inzepen van de scheerklanten, het haar aanvegen en de bazin helpen in de huishouding. Moeder gaf Van Putten te kennen dat ik op de mulo ging. Van Putten zei dat dat juist was, maar bij Frielink kon ik een rijksdaalder in de week verdienen! Dat bedrag werd dan bij de inkomsten van vader gerekend (er van afgetrokken). Van Putten was een bazige vent en de steuntrekkers waren bang voor hem. Maar moeder liet zich niet door hem intimideren en zij gaf hem lik op stuk waar de steuntrekkers bij stonden. Met het vorenstaande wil ik er nog eens de nadruk op leggen dat het in mijn jeugdtijd niet vanzelfsprekend was dat een arbeidersjongen na zijn lagere school ging doorleren.

Duitse relaties

De boerenjongens van Duitman, mijn moeders familie, zochten het verderop. Al voor de eeuwwisseling zijn er naar Pruisen en Bohemen getrokken om er te gaan werken als 'Schweizer', dit is als melkknecht op een 'Rittergut'. Sommigen zijn er gebleven en hebben er niet slecht geboerd. Zo komt het dat we van oudsher Duitse verwanten hebben - er woont in het Duitse Warstein in Westfalen een uitgebreide familietak Duitmann. Een afstameling van hen, genaamd Erwin, heeft als luitenant in de Duitse Wehrmacht gediend en onder andere dienst gedaan bij de bezetting van Nederland.

Een broer van moeder, Hendrik, trok op veertienjarige leeftijd (in 1906) naar Duitsland, zijn oom achterna. In 1916 keerde oom Hendrik met zijn

Pasfoto van Albert van Dijk uit 1942.
(Foto Albert van Dijk)

Duitse vrouw Emilie Spirek, naar Kampen terug. Van het in Duitsland verdiende geld kocht hij een paar koeien en vestigde zich op grond van zijn grootburgerrecht als koeboer. Lang heeft tante niet meer geleefd, zij stierf aan tuberculose en van heimwee. Er waren geen kinderen. Moeder hield veel van haar schoonzuster. In de schemeruren als de dagen kortten, vader als voerman nog onderweg was, placht moeder mij over tante Emilie en haar land te vertellen. Deze verhalen sloegen bij mij aan en wekten al jong het verlangen om ooit ook naar Duitsland te gaan. Van jongsaam leerde ik Duits spreken en Duits is mijn tweede taal geworden.

Met moeder ging ik graag en veelvuldig op bezoek bij oom Hendrik, 's avonds tijdens en na melktijd als de koeien in de winter op stal stonden. Er was altijd wel aanloop van melkkanten, die, terwijl oom onder de koeien zat, met elkaar stonden te praten en de laatste nieuwtjes uitwisselden. Je hoorde nog eens wat. Oom Hendrik vertelde vaak en graag over die goede, oude Duitse tijd. Maar ook en vooral over de nieuwe tijd, onder de Führer Adolf Hitler. Sinds deze in 1933 aan de macht gekomen was, was het met Duitsland economisch zeer goed gegaan en was er geen werkloosheid meer. Dat probleem had die Führer maar mooi opgelost. Er was voor iedereen werk en een goed stuk brood te verdienen. Oom had zichzelf van de vooruitgang kunnen overtuigen, daar hij pas geleden nog in Duitsland was geweest voor familiebezoek. Er werden nieuwe wegen aangelegd en overal werd er gebouwd. Op de bouwsteigers wapperden vlaggen en hingen spandoeken met leuzen 'Das verdanken wir unserem Führer'. Zo iemand moest er hier ook komen: 'Mussert aan de macht en Colijn naar de werkverschaffing, o zo!', was zijn leuze.

Oom kon goed redeneren en de mensen luisterden graag naar zijn met kwinkslagen doorspekte politieke praatjes. Geestdriftig vertelde hij zijn toehoorders hoe Hitler het aan Duitsland opgedrongen 'Verdrag van Versailles' na de (Eerste) Wereldoorlog aan zijn laars had gelapt, het Rijnland had bevrijd en de Franzosen naar huis gestuurd. Hoe hij de Saar weer thuis had gehaald, Oostenrijk dat nu Oostmark heette, had ingelijfd bij Duitsland en Sudetenland van de Tsjechische overheersing had bevrijd. Over de gekortwiekte joden in Duitsland had oom zo zijn eigen zienswijze. Oom had 'persoonlijk' niets tegen de joden. 'Maar, hebben jullie ooit wel eens een jood zien werken?', hield hij zijn luisteraars voor. 'Vraag jij dat maar eens aan jouw vader, beste jongen, die kan er over meepraten. Bij hem aan de werkverschaffing is ook zo'n jood, Arie van Gelderen heet-ie, die porseleinventer. Maar de jongens bij hem in de ploeg zeggen dat-ie het zout in de pap nog niet verdient. Hij zit meer op de kruk van zijn schopsteel, dan dat-ie er wat mee doet. Hij zegt dat "zolang er nog ezels in Israël zijn", hij niet hoeft te werken. Nu is die Arie maar een klein joodje, maar in het algemeen zijn het allemaal grote kooplui en bankiers die anderen voor zich laten werken voor een hongerloontje. Maar met die lui weten ze in het nieuwe Duitsland van de Führer wel raad. Daar hebben ze orde op zaken gesteld en opruiers zoals de communisten, de joden en ander arbeidsschuw gespuis naar concentratiekampen gestuurd. Daar leren ze dat tuig wel werken, zo niet goedschiks, dan maar kwaadschiks. Zo is dat. "Maar, onthoud

dit goed - de Duitsers zijn geen bolsjewieken, maar een hardwerkend, beschaafd volk”, en, vervolgde oom: “Kijk maar in de bijbel die zegt dat de joden zolang onder de straf zullen blijven totdat...”.’

Toen de Duitse Führer Adolf Hitler met de bolsjewiek Josef Stalin in 1939 een verbond sloot, hield de wereld de adem in... Zouden mijn dromen uitkomen?

Korte nageschiedenis

Albert van Dijk haalde in 1942 zijn mulodiploma, kreeg een baantje bij de Directie Wieringermeerpolders, afdeling NOP, maar raakte ook betrokken bij allerlei anti-Duitse activiteiten. In november 1942 werd hij, inmiddels ontslagen, met enige andere jongens door Van Putten over de Duitse grens gebracht. Na vele avonturen werd hij op 1 januari 1943 geïnterneerd in het concentratiekamp (KZ) Weimar-Buchenwald en van januari tot juli 1944 in het KZ Mittelbau-Dora (waar onder leiding van Werner von Braun V-2's werden gemaakt) en tot het einde van de oorlog in KZ Sachsenhausen. Bevrijd door het Rode Leger in Berlijn. Teruggekeerd in Kampen stichtte hij een gezin en trad hij (weer) in dienst van de Directie Wieringermeer (Zuiderzeewerken), met als standplaats, vanaf 1955, Den Oever. Hier was hij onder andere voorlichtingsambtenaar. In 1972 werd hij ziek: er openbaarde zich een KZ-syndroom. In 1978 werd hij definitief gepensioneerd, nadat hem in 1974 reeds een buitengewoon (verzets)pensioen was toegekend. In 1981 vestigde de familie Van Dijk zich weer in Kampen, waar aansluiting werd gevonden bij de gereformeerde Burgwalkerk. Van Dijk was bestuurslid van de Vereniging van Oud-Buchenwalders in Nederland (tot haar opheffing in 2001) en als zodanig lid van het internationale comité Buchenwald-Dora. Thans is hij vice-president van het Europese comité Mittelbau-Dora in Parijs en 'Beirat' van de 'Stiftung Gedenkstätte Buchenwald und Mittelbau-Dora'. Hij werd vele malen geïnterviewd door de (voornamelijk Duitse) media als getuige van zijn tijd. Het verslag van zijn ervaringen in Duitse concentratiekampen vond een plek in de geschiedschrijving over deze kampen.

Noot

- 1 Jaap van Gelderen, "'Zij zijn Kampers". De stad in teksten en documenten', in: Jeroen Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen*, deel 2, 'Zij zijn Kampers,' (Kampen 2001), 213-286. Sindsdien verschenen de herinneringen van de schrijver Sybren Polet, geboren in een middenstandsmilieu uit Brunnepe. Ook hier dezelfde elementen. *Een geschreven leven*, deel 1 (Amsterdam 2004).